

KEZDET BEN VOLT A RÓZSASZÍN

Történetek és képek a rózsaszínű Zsolnay használati tárgyairól

Winkler Barnabás építész szerzői kiadásban megjelent könyvének tézisei, melyet a BME Építőművészeti Szakmai Doktori Tanácsa DLA értekezésként fogadott el.

Budapest, 2010. június 15.

Az értekezés témája, a téma eredete

Ezelőtt mintegy negyven évvel érdekes körülmények között örököltem egy törött rózsaszín kancsót. Tetszett a színe, mert nem volt hétköznapi és egyszerűségével hívta fel magára a figyelmet. A kancsón látszott, nem népi eredetű, az is, hogy nem agyagból készült, hanem valami fehér anyagból, de nem porcelánból. Töredezett és repedt volt, mégis kedves emlék, így aztán felkerült a könyvespolc tetejére, diszkréten a második sorba.

Jó pár évvel később egy hasonló edényt láttam meg Esztergom főutcáján egy árusnál. Gondoltam, viszek egy társat a porosodó emléktárgynak, de a vételt megelőző alkudozásnál kiderült, hogy a nálam szeretetből őrzött tárgy a Zsolnay gyár terméke, származását tekintve sokkal értékesebb, mint egy „csak kegyeletből” megtartott darab. Az egyedi színt, az egyszerű és praktikus formát, a formához illő anyagot és mázat megkoronázta a váratlanul napvilágra került előkelő származás. Ezek a jegyek indítottak el egy azóta sem szűnő érdeklődést, ami lassan, de visszavonhatatlanul és megállíthatatlanul gyűjtő- és kutatószennvedélyben teljesedett ki.

Az évek során minden lehetőséget kihasználva próbáltam egyre többet megtudni erről a korról, a termékekről, és persze a gyártott edényekből minél többet megtalálni. Rendszeresen jártam Pécsre, a tárgyak keletkezési helyére, megismerkedtem a gyár múltjával foglalkozó művészettörténészekkel és a Zsolnay család kedvesen segítő tagjaival. Nem csak az edényeket gyűjtöttem, hanem a gyár kialakulásának, a használati tárgyak gyártásának a körülményeit, történetét is. Segítségemre volt ebben a Zsolnay gyár termékeivel: dísztárgyaival, épületkerámiáival foglalkozó számos gyönyörű album, tudományos értekezés és Zsolnay Vilmos leszármazottainak segítő szeretete, mindenek előtt Zsolnay Teréz és M. Zsolnay Margit: *ZSOLNAY - A gyár és a család története 1863-1948* című könyve,

valamint az időközben örökre eltávozott Mattyasovszky Zsolnay Miklós és Tamás személyes visszaemlékezései.

Az évek múltak, a lelkesedésem azonban egyre csak nőtt. Tudomásomra jutott, hogy még 30 literes zsírosbödönt is készítettek, meg közönséges éjjeli edényt, azaz serblit, hát nyomoztam tovább, hisz ezekről a tárgyakról csak hallottam, de még nem találtam meg őket. Amikor négy-ötszáz darab telítette már lakásunk valamennyi „szabad helyét” és az irodámat is kezdték ellepni a rózsaszínek, mint a Csipkerózsika mesében a várat megzabolázhatatlanul körbefonó indák, el kellett döntenem, hogyan tovább.

Tudtam, ez nem hóbort, ez nem pótcselekvés, ez a szerelem komoly felelősség is. Mert az ötszáz darabos gyűjtemény reprezentálja a Zsolnay gyár kezdeti évtizedeinek az alaptevékenységét, legalábbis annak egy jelentős ágát. Megment egy paraszti egyszerűséggel, de mégis polgári gondolkozással, kezdetben egyáltalán nem tudatos tervezéssel, hanem a használati tapasztalatok alapján kialakított óriási termékcsaládot. Legalábbis elkezdődött ezek megmentése. Mi ez? Szenvedély? Igen. De ezekben az években már nem csak az. Egy a múlt értékeit becsülni tudó építész tudatos értékmentése, a gyűjtés szenvedélyével boldog házasságban. Feltérképezett lelőhelyekkel és a megismert használati tárgyak utáni tudatos kereséssel.

Több évtizedes kutató munkámat összegezni kellett, mint a kutatások bármely területén tevékenykedő, a tárgyakkal és a korrallal szemben felelősséggel tartozó gyűjtőnek. Fel kellett mérni a gyűjtés eredményeit, további céljait, kijelölni a még előttem lévő elvégzendő feladatokat. Szembesültem avval a ténnyel, hogy felelősséggel tartozom, mert olyan gyűjteményt szedtem össze, ami már kötelez.

Első lépésben, az összesítéseim áttekintése után elhatároztam, hogy egy kiállítás keretein belül be fogom mutatni az eddig összegyűjtött tárgyakat. Tehettem, mert már évek óta működtetem a XX. század jelentős építészegyeniségeinek életműveit bemutató HAP Galériát. A galéria nyári, rendhagyó alkalmi az építészethez társművészetként vagy kézművességként kapcsolódó értékekkel ismerteti meg a vendégeit. A kiállító-terem – az alapítása óta eltelt hét év alatt – olyan

hűséges törzslátogatókat toborzott, akik rendszeresen felkeresik a galériát, abban a biztos hitben, hogy bemutatóinkon minden alkalommal fontos és érdeklődésre, újrafelfedezésre érdemes értékekkel ismerkedhetnek meg. A múlt században alkotó, közülünk régen eltávozott építészek munkásságát, vagy fellelhető módon az építészethez, illetve Sopron városához kapcsolódó képzőművészeti alkotásokat. A rózsaszínű gyűjteményt ezért – 2007 júniusában - a HAP Galériában állítottuk ki. A HAP Galéria kiállításaihoz kis katalógust készítünk, a Zsolnay gyűjteményhez azonban nagyobb szabásúra terveztük a kiadványt, a szerkesztés alatt aztán a tájékoztató füzet könyvvé gyarapodott. Közel 300 oldalon, mintegy 230 fotóval mutatja be az összegyűjtött – Zsolnay Vilmos által fajanszporcelánnak nevezett – rózsaszín edényeket. A kiadványban szereplő rózsaszínű használati tárgyokról készült szép felvételeket Polgár Attila készítette, a könyv grafikai megjelenítése Hübner Teodóra elmélyült, jó ízlésű munkáját dicséri.

A rózsaszínű Zsolnay fajansz-porcelán használati tárgyak keletkezésének rövid története

A Zsolnay Terrakotta- és Kőedénygyár alapítását a kutatók 1853-ra teszik. Zsolnay Miklós pécsi kereskedő megveszi idősebb, Ignác fiának a Lukafán, felszámolás alatt álló kőedény-manufaktúra teljes felszerelését. Ignác a vásárlás előtti évben a számára – saját meggyőződése és édesapja elképzelései szerint – az önállóságot biztosító mesterséget Lukafán tanulja. A gyárat Pécsen alapítják. Zsolnay Miklós ehhez a külvárosban egykori, kezdetleges fazekasműhely építményeivel rendelkező területet vásárol. A szegényes körülmények között induló üzemhez az engedélyt Zsolnay Miklós a saját nevére kéri meg a várostól, hiszen a fejlesztéshez szükséges anyagi lehetőséggel csak ő rendelkezik, és az ingatlant is a saját nevére veszi.

Az üzemben a termelés, szerény létszámmal és technikai felszereltséggel, mindennemű gépi erő felhasználása nélkül 1853-ban, annak ellenére indul meg, hogy a Pécsi Városi Tanács illetve a Sopronban működő Kereskedelmi és Iparkamara szükséges engedélyei még váratnak magukra.

Az üzem alkalmazottainak száma kezdetben nyolc főre tehető. A manufakturális módon termelő telepet az apa 1854-ben – atyai jussként, eredeti szándékának megfelelően – Ignác nevére íratja. A termékek alapanyagául elsősorban a helyi téglagödörből kinyert nyersanyag és csehországi földpát elegyítése szolgál. Az égetéshez a területen lévő egykori téglágetető kemencéket átalakítva használják. Gyártanak közönséges fazekasárut, vékonyfalú vízvezetékcsöveket és épületdíszítésre szolgáló terrakottát. A kezdeti csekély hasznot biztosítani hivatott fő gyártmányok keménycserép használati tárgyak voltak. Ezek a termékek – feltehetően fehér tányérok és sötétes narancssárga mázzal ellátott edények – már nem nagyon lelhetőek fel,

valószínűleg zömükben eltörtek. Ezek a kezdeti darabok még jelzés nélküliek.

Mivel fejlesztésre a gyár önerőből nem tud forrást termelni, a gépesítés nélküli közepes fazekasműhely 1863-ra, Ignác vezetésének tizedik évében – a hasonló nagyságrendű és felszereltségű műhelyekhez hasonlóan – a csőd szélére jut. Ignác öccse Vilmos – aki édesapjuktól a városi üzletházat kapta hozományul – a kialakult nehéz helyzet miatt megváltja a gyár telkét és a hozzá tartozó épületeket bátyjától, melynek révén az üzem megmenekül a felszámolástól. Ez a segítség egyrészt testvéri szeretetből táplálkozik, de fontos a családnak a Zsolnay név tisztaságának megóvása is! A gyárat Ignác az adósságok rendezése után megtartja, de Vilmostal, mint csendestárssal, közösen folytatják az üzemeltetést. 1865-ben az eredetileg mezőgazdász végzettségű Ignác, aki tele van ötletekkel, de a kitartó üzemeltetés és üzemfejlesztés nem a sajátja, az immár Vilmostal közös tulajdonú gyárban sem leli örömét, ezért végleg eladja azt Vilmosnak, és családjával Romániába költözik. Vilmos biztosítja fivére számára, hogy hat éven belül visszaveheti az üzemet az eredeti áron, erre azonban nem kerül sor.

Zsolnay Vilmos kezdetleges körülmények között, szaktudás hiányában, megfelelő vezető és szakmunkások nélkül, feltehetően egy évi szünet után folytatja a megvásárolt gyár üzemeltetését. Ez idő alatt kedvező nyersanyaglelőhelyek után kutat és több olcsó nyersanyaggal rendelkező bányát vásárol. Szakemberek bevonásával folyamatosan végez kiégetési és alapanyag-vizsgálati kísérleteket, így 1968-ban – már saját nevéen – nagyarányú korszerűsítésbe kezd, ami a tőkehiány miatt csak ütemesen valósulhat meg. Közben számtalan új ötletével – samott gyártással, tűzálló agyagáruk nagyobb arányú gyártásával, cementgyártással – próbálkozik. Bányát bérel, mert a szén és kaolinbányászatban gyors hasznot remél. Egyik időközben megvásárolt közeli telkén feltörő meleg vizű forrás üzemben belüli hasznosításával próbálkozik. Mindent megkísérel, hogy a mélyponton stagnáló vállalkozását eredményessé tegye. A következő év meghozza az eredményt, miközben sok, a gyár számára gazdaságtalan tevékenységgel – mint a cementgyártás és a bányászat – fel kell időközben hagynia. Az üzem korszerűsítése megkezdődik, amelyhez

szakképzett vezetőt hív Németországból. Másfél év elteltével, minthogy a részeredmények nem elégíti ki, újabb szakemberrel próbálkozik. Rövid időn belül azonban rájön, a vezetés csak akkor válhat eredményessé, ha saját kezébe veszi. Tovább üzemelteti városi üzletházát is, ami a megélhetésüket biztosítja, de nagy erővel fejleszti a kerámiaüzemét, miközben a kerámiagyártás terén képi magát, a mázak kiismerése és fejlesztése érdekében pedig kémiát tanul. Továbbra is kapcsolatban marad külföldi szakemberekkel, és 1872-ben Zagoriban megtalálja a megfelelő nyersanyagot az égetőtokokhoz, váraljai agyagot vásárol mázkészítéshez, Bécsből pedig festéket szerez be.

Sárospataki bányája megnyitásával gazdasági okokból megváltoztatja a használati tárgyak alapanyagául szolgáló massa összetételét, a külföldről beszerzett anyagok helyett az itt kitermelt nyersanyagot használják fel. A kész termékeket fajansz-porcelán néven hozzák forgalomba, de ez a név soha nem megy át a közhasználatba: a vásárlók továbbra is általában Zsolnay-majolikának nevezik a tárgyaikat. A használati edények nagy része a pécsi gyárra jellemző pink festékekkel színezett, rózsaszín mázzal kerül kívül bevonásra, belül pedig zömében átlátszó mázzal, mely alatt a cserép sárgásfehér színe tűnik elő.

Mattyasovszky-Zsolnay Margit visszaemlékezéseiben írja a gyár 1880-as években megépült nagy raktárépületéről: „Az emeletet végestelen-végig a rózsaszínedény-raktár foglalta el: háromszázharminc különböző forma, nyolcszáznegyven nagyságban, illetve kivitelben. Volt itt minden a játék edényektől a konyhaedényen át a harmincliteres zsírosbödönig, a mosdó- és étkészletektől a fényarannyal díszített vázákig és hamutartóig. Amikor a déli hosszú ablaksoron besütött a nap, még a levegő is rózsaszínűnek látszott. Ez a tökéletesen kidolgozott, egyenletes rózsaszín máz volt az 1880-as évek elején megkezdett pink-kísérletek eredménye, és hosszú éveken át ezzel mázoltak mindenféle használati edényt. A szép szín annyira megnyerte a közönség tetszését, gyártása pedig olyan méreteket öltött, hogy szükségessé vált egy ilyen óriási raktár építése.” Erőstüzű máz feletti festéket használtak a rózsaszínű máz feletti kiegészítő díszítésként, illetve feliratokkal tették

díszesebbé, személyesebbé több használati terméküket (pl. esküvői ajándékként felülírt kancsó bögrékkel, helyiségnévvel ellátott tálak, vázák stb.) A használati edények jellemző jele a masszába benyomott natúr „ZSOLNAY PÉCS” jelzés, de találunk néha „W.Z. PÉCS” és „Z.V. PÉCS” jelet is. A nagy emeleti raktárban – ahogy Mattyasovszky–Zsolnay Tamás meséli – kész, egyszer kiegészített fehér vagy rózsaszín használati tárgyakat tároltak, hosszú ideig, befejezetlenül. Évekkel később, a vásárlók igényei szerint látták el a teáscsészéket és tányérjaikat és egyéb használati edényeket díszítéssel, színes virágmintákkal vagy matricával, de ilyenkor a benyomott jel mellé a második égetés előtt rátették az akkor használatos második Zsolnay jelzést is.

A fejlődés tehát mind az üzem folyamatos korszerűsítésével, mind a technika magasabb szintre emelésével – állandó kísérletezés mellett és dacolva a meglévő nehézségekkel – megállíthatatlan. Az 1880 utáni évekre a díszműáruk felfutása jellemző, melyekben a jellegzetes pink szín, ha nem is a teljes felületen, de a díszítések részeként nagyon gyakran még sokkal később is fellelhető. 1885-ben a Budapesti Országos Általános Kiállításon az 1873-as bécsi siker megismétlődik, és számos magas rangú elismerés mellett a mai Vörösmarty téren végre megnyílik az első pesti Zsolnay-bolt.

És itt lassan be is fejeződik a mi történetünk, ami a kezdeti időkről szól, azon belül is a rózsaszín használati tárgyak megszületéséről. A feljegyzések szerint az 1880-as évek után még hosszú ideig készülnek rózsaszín használati tárgyak: kávé- és teáskannák, likőrös-kancsók, szappantartók, bögrék, süteményes-, gyümölcsös- és tortatálak, tintatartók, kuglófsütők és még sorolhatnánk a praktikus darabok sorát, de a figyelem már egyértelműen a dísztárgyak felé fordul. Új máztechnikák, festékanyagok és eljárások jelennek meg, neves művészek vesznek részt a tárgyak tervezésében, nagyszámú külföldi festő dolgozik a gyárban. Az épületkerámiák óriási lehetőséget nyitnak meg jeles építészeink számára: Ybl Miklós, Schulek Frigyes, Lechner Ödön, Pártos Gyula, Hauszmann Alajos, Steindl Imre, Schickedanz Albert, Petz Samu, a Giergl Kálmán – Korb Flóris alkotópáros és mások nagyszerű alkotásainak meghatározó elemeivé válnak a Zsolnay-épületkerámiák. Amikor dr. Vétsey Esther eljött,

hogy megnézze a rózsaszín gyűjteményt, irodánk tetőteraszáról nem győztük összeszámolni a budapesti panorámában a ZSOLNAY-tetőket és azokat az épületeket, amelyeken a gyár termékei a mai napig díszelnek. Ezekkel a termékekkel és alkotásokkal szebbnél szebb kiadványok foglalkoznak. A remek darabokból csodálatos összeállítást mutat be a pécsi Zsolnay Múzeum és az Iparművészeti Múzeum. Ha valaki ma azt meséli, hogy egy gyönyörű Zsolnay-tárgyat vásárolt, kapott vagy örökölt, akkor biztosak lehetünk abban, hogy ezekre a díszes, magas esztétikai színvonalú termékek egyikére gondol. Nem felejtethjük azonban el a kezdetet és velük a rózsaszínű használati tárgyakat. Hiszen ezek nélkül a tárgyak nélkül az „előkelőbb rokonok és utódok”, a világhírűvé vált dísz tárgyak nem születtek volna meg, mert a megélhetést hosszú időn keresztül az ipari termékeken kívül a használati tárgyak biztosították – kezdve azokkal, amelyek még nem fehér kőagyagból készültek, hanem egyszerűbb alapanyagból –, és színük sem volt a később kikísérletezett olyan jellegzetessé vált rózsaszínű. A gyönyörű pink mázzal égetett edények kiállták az évszázad megpróbáltatásait, a legrégebbi rózsaszínűekből is sok fennmaradt. Ezekben még nincs is ott a benyomott jel, számomra azonban biztos a származásuk. A tárgyak leginkább csorbák, néha repedezettek, sokszor hiányzik a fülük, és a belsőmáz tanúskodik róla, hogy egy életen át szilvalekvárnak, zsírnak, lisztnek, más edények szappannak, tintának, rizspornak és még ki tudja mi minden egyébnek adtak otthont. Helytálltak becsülettel. Közel negyven év alatt sikerült mintegy ezer darabot összegyűjtenem belőlük. Ha az ember együtt látja őket, boldogság önti el a szívét. Mert együtt még szebbek! Az egymás mellett sorakozó zsírosbödönök belseje – és gyakran a külső rózsaszín máz is – messziről észrevehetően teljesen más színűvé vált az idők során, attól függően, mit tartottak bennük. Ha az egyik patinás, ám ép kuglófsütőt a kezembe fogom, szinte érzem a frissen sült kuglóf csodálatos illatát!

E könyv tervezője, Hübner Dorika, amikor először meglátta a polcaimat elborító rózsaszín-gyűjteményemet, lelkesedve mondta: „De szép a színük! Mindegyik más, de mégis eltéveszthetetlenül összetartoznak. Olyan, mintha a málnakrémhez egyszer kevesebb, másszor több tejszínt keverték volna!”

A bemutatott könyv tézisei, azaz a könyv eredményeinek rövid összefoglalása:

1. A Zsolnay rózsaszín használati tárgyak létrehozása – a 19. század közepétől a 20. század elejéig húzódó időszakban – a magyar kerámiagyártás kialakulásának jelentős időszaka. A kerámiatárgyak a szó klasszikus értelmében „hungarikumnak” számítanak, a kor jelentős magyar ipari leletei. Mindez indokolta a Zsolnay gyár ezen korszakának gondos feltárását, történetének tudományos feldolgozását, alkotói eredményeinek értékelését és az így rendszerezett anyag közreadását. Ilyen összefoglaló jellegű tanulmány ezekről a tárgyakról mindez ideig nem készült.
2. A bemutatásnak fontos szempontja volt, hogy a részletes és pontos történet ismertetése mellett ne váljon száraz, csak kis körben érdeklődésre számot tartó kiadvánnyá, mert a történelmi termék népszerűsítése fontos cél. Egyrészt, hogy minél szélesebb körben ismerjék meg a családok a tárgyak jelentőségét és történeti értékét – amit eddig nagyrészt nem ismertek –, másrészt a háztartásokból minél több tárgy kerüljön elő, ezzel is teljesebbé téve a gyűjteményt, és a gyűjteményen át a kor termékeinek megőrzését, széleskörű bemutatásuknak a lehetőségével.
3. A gyűjtés történetei, könnyen olvasható rövid terjedelmükkel kaput szeretnének nyitni a Zsolnay termékek megszeretéséhez. A közreadott publikáció kedvező visszhangja bizonyítja, hogy a könyv „olvastatja magát”, miközben a fotók magyarázó szövegeit áttanulmányozva részletesen megismerteti az érdeklődőkkel a rózsaszín tárgyak sokszínűségét, praktikusságukat és egyszerű szépségüket.

4. A könyv kiadásával az érdeklődők számára hozzáférhetővé vált az első olyan népszerű kiadvány, mely feltérképezi és tudományos igénnyel rendszerezi a tárgyakat, időrendben, használati területek szempontjából, miközben bemutatja a tárgyak fejlődését egészen a porcelán használati tárgyak készítésének kezdetéig, a gyártási technikák rövid leírásával.
5. A könyv célja, hogy a gyűjtemény tovább gazdagodjon, eredményes volt, hisz a kiadvány komolysága számos olvasót győzött meg arról, hogy a nála lévő, a könyvben még nem szereplő tárgyakat a gyűjteményhez csatlakoztassa, evvel is gazdagítva annak egyedülálló értékét. Jelenleg az összegyűjtött mintegy 1000 darab indokolja, hogy egy második kiadással váljon még teljesebbé a tárgyak megismertetése. Ezt a kiadás három nyelvűre tervezzük. Magyar, angol és német nyelven fogja bemutatni az időközben előkerült újabb tárgyakkal kiegészített gyűjteményt, a több mint száz éves termékek fotóit, valamint a gyár fazonkönyveiben szereplő listákat összeveti a gyűjteményben szereplő tárgyakkal, a formaszámok és gyártási időpontok közreadásával párosítva.

Budapest, 2010. június 15.

Winkler Barnabás
építész